

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНІ АСПЕКТИ ЛЮДСЬКОГО СПІЛКУВАННЯ

АНОТАЦІЯ

Як об'єкт філософської рефлексії, феномен міжособистісного спілкування являє собою складне поліфункціональне явище. Широке розмаїття цілей його учасників, їх психологічних характеристик, освіченості й культури зумовлює різний характер поведінки в процесі спілкування та використання різних комунікативних засобів. Умовою ж успішного досягнення цілей спілкування виступає чітке дотримання норм і вимог його культури та етики. Етика спілкування виконує цілу систему функцій. Серед них – передача носієм її норм і вимог партнерам по спілкуванню, пізнання, виховання і соціалізація учасників спілкування, формування їх моральної свідомості. В необхідних випадках етика спілкування забезпечує громадські санкції проти порушників.
Ключові слова: міжособистісне спілкування, етика спілкування, культура спілкування, моральнісні норми і вимоги, духовний світ, взаємозбагачення.

АННОТАЦИЯ

Как объект философской рефлексии, феномен межличностного общения представляет собой сложное полифункциональное образование. Широкое разнообразие целей его участников, их психологических характеристик, образованности и культуры обуславливает различный характер поведения в процессе общения и использования различных коммуникативных средств. Условием же успешного достижения целей общения выступает четкое выполнение норм и требований его культуры и этики. Этика общения выполняет систему функций. Среди них – передача носителем ее норм и требований партнерам по общению, познание, воспитание и социализация участников общения, формирование их морального сознания. В необходимых случаях этика обеспечивает общественные санкции против нарушителей.
Ключевые слова: межличностное общение, этика общения, культура общения, нравственные нормы и требования, духовный мир, взаимообогащение.

SUMMARY

Феномен міжособистісного спілкування постає надзвичайно складним і в той же час вкрай важливим екзистенціалом суспільного буття людини. Він вже за самою своєю сутністю, призначенням і структурою є багатоаспектним і поліфункціональним явищем. Перш за все людське спілкування виступає

визначальною умовою самої можливості організації та успішного здійснення спільної діяльності, а відтак й існування, нормального функціонування та розвитку суспільства. Ці обставини, власне, й зумовлюють широкий інтерес дослідників до феномену спілкування та його можливостей, не тільки його комунікативної функції, але й його суті як важливого чинника духовно-культурного і морально-етичного аспектів виховання, соціалізації та особистісного розвитку людини.

Формування і розвиток духовного світу кожного конкретного індивіда, прищеплення йому моральнісних норм, принципів і переконань відбуваються саме через спілкування і за допомогою спілкування. Це вкрай важливо знати ще й тому, що сьогодні людство стикається зі складними й суперечливими проблемами. Поступово зникає потреба у безпосередньому спілкуванні, яке все частіше поступається віртуальному спілкуванню в соціальних мережах. Його ж переважна анонімність відкриває можливості для вседозволеності, немовби звільняючи людину від обов'язкового дотримання моральних вимог і норм, притаманних звичному міжособистісному спілкуванню. Тож не випадково А. Мальро стверджував на історичній межі тисячоліть, що ХХІ століття або буде століттям духовності, або його зовсім не буде.

Вагомими підставами для такої категоричної заяви є все більш відчутні прояви бездуховності і безкультур'я. Вони створюють реальні загрози загострення вкрай безпечних за своїми масштабами конфліктів, що можуть призвести до самознищення людської цивілізації. Додаткова небезпека полягає й у поширенні комп'ютерних ігор, в яких знищення віртуальних ворогів супроводжується безглуздим поняттям «скільки життів залишилося». Адже життя людині дається тільки одне, й тому воно є її найвищою цінністю. Віртуальне ж спілкування його знецінює, як воно знецінює й духовний світ людини, нехтує правовими і моральними обмеженнями.

На жаль, ця негативна тенденція поступово починає поширюватися і на практику безпосереднього міжособистісного спілкування. Аналіз її проявів у цій практиці з позицій нашого дослідження дозволяє виокремити такі три

групи проблем, які, за великим рахунком, часто виявляються тісно взаємопов'язаними між собою.

Першою з таких груп причин слід зазначити зростання агресивності багатьох учасників спілкування. На перший погляд вона може уявлятися безпричинною, однак в глибині її проявів лежать атомізація суспільства, загострене відчуття людьми свого Я-простору і прагнення його рішучого захисту від небажаного втручання. Таке ж втручання часто вбачається ними навіть там, де його в дійсності й немає, а виявляється цілком природна потреба людини у спілкуванні. Цій тенденції активно сприяє глобалізація ринкових відносин, яка спричиняє відновлення давнього принципу «кожен за себе, один Бог за всіх».

Безумовно, захист свого Я-простору необхідний, але в певних межах, оскільки спілкування виступає одним з основних проявів індивідуального і суспільного буття людини. Суб'єктивне походження агресивної реакції того чи іншого індивіда часто навіть на доволі просте питання є характерною особливістю його психіки. Тому не слід прагнути його перевиховувати, а просто припинити спроби спілкуватися з ним. Коли він усвідомить, що його Я-простір не перетинається ні з чийм іншим, що з ним вже майже ніхто не спілкується, його власна потреба спілкування стане переважати агресивність і зумовить певне пом'якшення відносин з іншими людьми.

Друга група причин порушення морально-етичних норм в процесі міжособистісного спілкування пов'язана переважно з появою конфліктних ситуацій та їх можливою трансформацією у відкритий конфлікт. Феномен конфлікту достатньо повно досліджений, сьогодні набула розвитку навіть спеціальна наукова галузь – конфліктологія, яка детально аналізує причини і структуру конфлікту, закономірності його розвитку і принципи управління ним. Спробу філософського осмислення феномену конфліктності людського спілкування здійснювали і ми з Н. В. Підбуцькою [1]. Хоча конфліктні ситуації можуть бути пов'язані з агресивністю окремих їх учасників, однак це зовсім не обов'язково. На відміну від причин попередньої групи, конфлікт

може бути зумовлений суто об'єктивними обставинами. Але в процесі конфліктного спілкування порушення морально-етичних норм виникає лише у разі істотного загострення суперечностей і то при недостатній витримці й культурі хоча б одного з учасників конфлікту.

Третя група причин полягає в недостатньому розвитку толерантності відносно представників інших культур, національностей, рас, політичних чи релігійних вірувань. Глобалізація з її розвитком міжкультурної комунікації, на жаль, виявилася неспроможною подолати ці проблеми. В результаті відсутність належної культури міжособистісного, між групового й міжнаціонального спілкування породжує крайні форми інтолерантності, якими є тероризм, сепаратизм, національна, расова та релігійна нетерпимість. Заклики світової інтелектуальної еліти до миру і злагоди лишаються не почутими не тільки широкими верствами, але й представниками державних і політичних кіл. А ті з них, хто чує і навіть поділяє ці погляди, неспроможні втілити їх у життя через істотну інерційність суспільної свідомості мас і закономірності психології натовпу.

Метою наведеної дещо песимістичної картини ситуації з духовно-культурними і морально-етичними аспектами міжособистісного спілкування не є нагнітання негативу й безнадійності. Навпаки, вона підкреслює потребу пошуку ефективних шляхів і засобів такого виховання молоді, таких підходів до формування суспільної свідомості, які б забезпечували гуманістичну спрямованість спілкування. Та й переважну більшість актів міжособистісного спілкування характеризують нормальні, а то навіть дружні відносини. Вони не тільки виконують комунікативні функції, а й своєю теплотою сприяють виникненню позитивних емоцій, взаємному задоволенню співбесідників.

Безумовно, в житті трапляється безліч ситуацій, в тому числі й таких, де неминучі істотні розбіжності в цілях та інтересах, а то й відкриті чи приховані конфлікти. Необхідність їх подолання часто може бути пов'язана зі спілкуванням на підвищених тонах. Однак воно ніколи не повинно переходити у приниження гідності співбесідника, використання

неприпустимих, тим більш нецензурних висловлювань. Адже це тільки поглиблює конфліктну ситуацію й ускладнює можливість виходу з неї.

У більш широкому плані стосовно етики спілкування в одній з наших колективних праць відзначалося, що «етичний аспект філософії спілкування полягає в тому, що феномен спілкування розглядається одночасно як процес виховання і самовиховання, в якому без дидактики і моралізування люди впливають один на одного». При цьому було підкреслено, що «тому таким важливим постає питання про морально-етичний смисл і культурні форми спілкування. Справді людське спілкування виступає формою творчості, яка допомагає виявити і розкрити кращі риси особистості, воно активно сприяє духовному взаємозбагаченню учасників спілкування. І у цьому моменті етичні його аспекти змикаються з аксіологічними аспектами, забезпечуючи цілісність філософії спілкування взагалі» [2, с. 32].

Вважаємо тут за доцільне додатково підкреслити, що морально-етичні характеристики міжособистісного спілкування тісно пов'язані з характером духовного світу його учасників. Сам цей зв'язок виявляється двостороннім і набуває форми взаємовпливу. Дійсно, з одного боку, розвинений духовний світ людини охоплює й її чіткі моральнісні принципи та переконання, які проявляються в культурі, доброзичливості, толерантності й морально-етичному характеру її спілкування, в умінні створити належний емоційний резонанс з партнером і дійти згоди з обговорюваних питань. З іншого ж боку, висока культура спілкування та його морально-етичний характер сприяють духовному взаємозбагаченню співбесідників.

Більш того, на наше глибоке переконання, цілком можна стверджувати, що в певному сенсі тріада характеристик міжособистісного спілкування, яку утворюють його духовність, культура і етика, являють собою своєрідну ієрархічну систему. Вона виступає важливим атрибутом особистості, а її проявом в процесі спілкування стає успішне досягнення його цілей і взаємне задоволення партнерів один одним і самим процесом спілкування. При цьому в системній цілісності відбувається поєднання онтологічних, гносеологічних

та аксіологічних його засад, а зовнішнім проявом їх єдності постає етика спілкування. Системна цілісність цих характеристик вмикає механізми взаємовпливу, які й породжують розвиток духовності.

Не можна не погодитися з думкою С. Б. Кримського, що «духовність дає змогу особистості обертати засвоєння зовнішнього світу на шлях до самого себе. А цей шлях є найдовшою дорогою, яку проходить особа в житті. Для індивіда – це біографія протистояння небуттю, пошук найвищих цінностей, що намагнічують душу вічністю» [3, с. 9]. Ми тут розуміємо під небуттям не фізичне, а саме духовно збіднене існування. Тобто має місце своєрідне небуття в бутті, коли людина начебто й живе, але життя її не наповнене високим сенсом. Пустота, примітивізм і відсутність цілей життя такої людини цілком природно призводить і до пустоти її спілкування.

Сьогодні формування духовного світу істотно ускладнюється ще й через дію множини різноманітних і різноспрямованих векторів впливу на індивіда, які в умовах динамічного характеру сучасності часто не залишають людині навіть можливості осмислити сутність і характер цих векторів та їх впливу. Тому вона далеко не завжди виявляється в змозі використовувати фільтрацію цих впливів. В результаті часто спрацьовують захисні механізми, які формують реакцію неприйняття не тільки негативних, але інколи й позитивних, корисних, а то й життєво необхідних впливів. Запобігти ж цьому може, на нашу думку, цілеспрямоване і своєчасне, починаючи з дитинства, формування багатого духовного світу кожної людини й прищеплення їх толерантності, морально-етичних засад і загальної культури спілкування.

Там, де сім'я об'єктивно не в змозі це робити, система освіти повинна рішуче долати негативні наслідки асоціального сімейного виховання. Вкрай важливо також залучати релігійні організації до рішучої ідейної боротьби з тими перекручуваннями сутності й змісту справжніх вірувань, які пов'язані з пропагандою нетерпимості, насильства й агресії. Можливо, ці думки декому будуть уявлятися очевидними і дещо утопічними, однак відомо, що довгий шлях починається з першого кроку. Тому світова спільнота має зробити цей

крок з тим, щоб зазначене вище пророцтво А. Мальро залишилося лише одним із застережень людству.

В. Г. Табачковський цілком справедливо вказує, що «життя сучасної людини стає щобільш комунікативно насиченим. Це і безпосередні міжособистісні контакти, і опосередковані, особливо ті, що пов'язані із засобами інформації. Вони повсякчас ставлять кожного з нас віч-на-віч з малознайомими реаліями. Розважливо поводитися з ними, щоб і себе не втратити, й «Інше» пошанувати – нагальна житейська та водночас теоретико-антропологічна й культурна потреба» [4, с. 159]. Уявляється, що автор тут доволі широко розуміє поняття культури, включаючи до його структури й морально-етичні потреби спілкування. Інакше «Інше» пошанувати просто неможливо. Це ж повною мірою стосується й зауваження стосовно того, щоб «і себе не втратити». Таким чином ми виходимо на одвічне золоте правило етики, сформульоване свого часу ще Конфуцієм, – поведься з іншими людьми так, як би ти хотів, щоб вони поводитися з тобою.

Однак зводити аналіз феномену спілкування тільки до його культури чи морально-етичних його аспектів – це значить істотно звужувати його суть. Сам цей феномен настільки складний і життєво важливий, що фактично має розглядатися як одна з основних передумов самого існування індивіда й суспільства і як визначальний чинник виникнення й розвитку людської цивілізації. Ось чому зовсім не випадково відомий релігійний філософ Йоан Зізіулас, аналізуючи буттєву роль спілкування, підкреслює, що «поза спілкуванням не існує істинного буття». На його переконання, «ніщо не існує як «індивід», який має сприйматися сам по собі. Спілкування є онтологічною категорією» [5, с. 18]. Останнє зауваження вченого уявляється ключовим для розуміння сутності та онтологічного значення феномену міжособистісного спілкування. Саме таке його розуміння має визначати підходи до осмислення кожного з основних аспектів дослідження спілкування.

Цей висновок дозволяє на принципово новому рівні повернутися до філософської рефлексії над тими проблемами, які сьогодні виникають у сфері

несприятливих, а то і взагалі неприпустимих напрямків еволюції характеру міжособистісного спілкування. Розгляд цих напрямків і тенденцій сучасного етапу розвитку феномену спілкування доцільно здійснювати, виходячи з позицій методології системного аналізу. Це означає необхідність пов'язувати їх сутність як об'єкта дослідження з їх проявами і глибинними причинами, а також з можливими наслідками їх впливу на суспільне буття.

В першу чергу уявляється доцільним проаналізувати помітне зниження рівня культури мовлення, яке виступає одним з основних засобів людського спілкування. Сутність цього явища полягає у відвертому нехтуванні значною частиною людей нормами літературної мови та моральнісними нормами й вимогами. На жаль, іноді це спеціально підкреслюється як навмисний виклик суспільній моралі. Проявами низького рівня мовленнєвої культури людей виступає вживання жаргонізмів, а той й нецензурних слів, порушення логіки побудови висловлювань, звичка перебивати співбесідника, не дослухавши його до кінця. Глибинними причинами падіння культури мовлення, на наше переконання, є та тривала і глибока криза, яка набула в Україні системного характеру, і зумовлене нею зубожіння широких верств населення. В пошуках можливостей нагодувати дітей, батьки вкрай недостатньо уваги приділяють їх вихованню. Ці ж діти, самі ставши батьками, наслідують засвоєне ними в сім'ї ставлення до дітей. Ринкові відносини, поширившись на систему освіти, призвели до нехтування виховними її завданнями.

Низький рівень культури мовлення людей містить у собі можливості серйозних негативних впливів на характер суспільного буття. Він сприяє руйнуванню самих підвалин нормального співжиття і співпраці людей. Безкультур'я ж розмиває систему морально-етичних обмежень, які протягом тривалого часу суспільство напрацьовувало у формі звичаїв, норм права і моралі та які воно накладає на висловлювання і поведінку людей.

Другою помітною тенденцією еволюції характеру і змісту спілкування постають, як вже зазначалося вище, його прагматизм і лаконізм. Сутність цієї тенденції полягає у втраті колишньої людяності й сердечності спілкування та

його позитивно забарвленої емоційності. Основними проявами цих явищ є практична відмова від листування і довгих дружніх бесід, їх помітна заміна короткими діловими розмовами за допомогою мобільних телефонів та SMS-повідомлень. Основними причинами цієї ситуації стали, по-перше, розвиток інформаційних технологій і телекомунікаційних засобів та їх істотний вплив на практику спілкування. По-друге, все більш помітно на міжособистісне спілкування впливають загальний динамізм суспільного буття і прискорення не тільки виробничих процесів, а й повсякденно-побутового життя. По-третє, помітний внесок у посилення прагматизму спілкування належить і процесам поширення технократичного мислення.

Можливими наслідками цієї тенденції уявляється посилення атомізації суспільства, поступове послаблення дружніх взаємодій, та, напевне, навіть сімейних зв'язків. Більш небезпечним, ніж перспективи панування роботів, про яке пишуть фантасти, може стати перетворення людини на робота, у якого істотно послаблені почуття і який у своїх діях, рішеннях і поведінці керується виключно раціональними міркуваннями. У такої людини будуть практично відсутні духовні потреби, естетичні смаки та ідеали, її життя визначатиметься переважно оцінками доцільності.

Третьою тенденцією є поступова, але дедалі все більш помітна втрата людьми знання своїх коренів, якими виступають національні звичаї, ідеали і культурно-історичні традиції, регіональні та етнічні особливості спілкування. Їх втрата зумовлює універсалізацію змісту і характеру міжособистісного спілкування. Сутністю цієї тенденції постає прагнення певної частини людей вести космополітичний спосіб життя, контактувати з представниками різних країн. А для цього вони вважають необхідним перехід на мову й культуру, які повинні розуміти всі чи принаймні більшість населення нашої планети. Частіш за все це англійська мова, разом з якою до нас приходять і далеко не кращі зразки творів американської масової культури. Проявами аналізованої тенденції можна вважати спроби викладання окремих дисциплін у вищій школі англійською мовою, захоплення певної частини молоді іноземною

культурою і скептичне ставлення до вітчизняної. Причинами цієї тенденції виступають по-перше, глобалізація всіх сфер суспільного життя, а по-друге, розвиток міжкультурної комунікації. Самі по собі ці явища несуть у собі як позитивні моменти, так і небезпеку зникнення окремих мов і культур. А як вважають авторитетні експерти ЮНЕСКО, зникнення навіть однієї мови є непоправною втратою для світової цивілізації.

Небажаними наслідками цієї тенденції стає відтік інтелектуальної еліти за кордон, неприховане прагнення кращих студентів знайти собі роботу за кордоном. Крім того, певною мірою втрачається функція культурного впливу на масову свідомість і практику міжособистісного спілкування з боку еліти. Це ж стосується і його морально-етичних аспектів. Відбувається запозичення чужих традицій і свят – дня святого Валентина, Хелоуїну тощо, тоді як свої національні свята і традиції поступово забуваються, залишаючись переважно у вигляді виступів фольклорних ансамблів.

Завдання з рішучого відновлення культури й морально-етичних засад міжособистісного спілкування та подолання розглянутих і деяких інших негативних тенденцій його еволюції має необхідно підняти на рівень однієї з важливих національних проблем. Це означає, що до його розв'язання треба підключити систему освіти на всіх її рівнях, ввести суворі санкції для засобів масової інформації за порушення норм моралі, заохочувати їх боротьбу за культуру мовлення. Безумовно, суспільний розвиток має свої закономірності, його неможливо зупинити. Напевно, деякі з думок автора, літньої людини не знайдуть підтримки молодих колег і тим більше студентства. Але уявляється, що необхідність підвищення морально-етичних засад і культури спілкування ні у кого не викличе заперечення. Таким же імперативним виглядає завдання збагачення духовного світу кожної людини, досягнення суспільної злагоди, формування сприятливого психологічного клімату в кожному колективі.

Всі ці завдання замикаються на культурі міжособистісного спілкування й дотриманні при його здійсненні морально-етичних норм і вимог, тому вони тільки підтверджують онтологічну сутність спілкування, його роль у пізнанні

людиною зовнішнього світу, інших людей і самої себе. Водночас культура і суспільна мораль, функціонування і розвиток яких здійснюється перш за все за допомогою спілкування, підкреслюють його важливий ціннісний сенс.

Уявляється доцільним зазначити ще одну суто онтологічну особливість міжособистісного спілкування, яка полягає у функції виступати механізмом подолання суперечності між індивідуальним і суспільним буттям особистості та забезпечення взаєморозуміння між людьми. Раніше нам вже доводилося писати, що «міжособистісне спілкування і взаємодія взагалі, не говорячи вже про спільну діяльність, вимагають не тільки певного рівня взаєморозуміння між її учасниками, а й певної єдності у світорозумінні, певної міри єдності поглядів на суспільство, на цілі, сенс і характер своєї діяльності». При цьому окремо підкреслювалося, що «така ж єдність (нехай обмежена, суперечлива, але об'єктивно існуюча) є результатом надзвичайно складного і також суперечливого феномену, яким є соціальне пізнання» [6, с. 5].

Вважаємо за необхідне розвинути останнє положення тим, що для самого соціального пізнання, як і для формування не менш складного явища, яким виявляється суспільна свідомість, потрібні ефективні механізми, здатні враховувати й інтегрувати мільйони суб'єктивних думок, поглядів, вірувань тощо. Такими механізмами об'єктивно й виступають людське спілкування та спільна діяльність людей в різних сферах суспільного виробництва. Однак для того, щоб вони ефективно виконували вказані функції, як спілкування, так і спільна діяльність мають ґрунтуватися на системі певних морально-етичних норм і ціннісних уявлень і виходити з чітко визначених цілей.

Самі ж ці цілі у найзагальнішому розумінні виступають як своєрідне відображення матеріальних і духовних потреб людей, спільнот і суспільства у цілому. Чільне місце в системі цих потреб посідає й потреба у спілкуванні. Її ж задоволення вимагає того, щоб учасники спілкування не тільки успішно досягали цілей, які вони очікували, вступаючи в комунікативний контакт з тим чи іншим співбесідником, але й відчували б задоволення від самого цього контакту. У це можливо лише у тому разі, коли співбесідник вже заздалегідь

налаштований на позитивний результат спілкування, коли він зустрічає свого партнера по спілкуванню привітною посмішкою, а процес обміну думками дозволяє кожному аргументовано викласти свої позиції.

Оскільки вже сама природа людини містить у собі суперечність між її індивідуальними й суспільними потребами та інтересами, далеко не завжди цілі й інтереси партнерів по спілкуванню співпадають. Більш того, досить часто вони виявляються прямо протилежними. Ось чому значна частина актів спілкування спрямована на з'ясування цих розходжень, на пошук можливих шляхів їх узгодження. Однак і у такому разі сторони повинні дотримуватися вимог етики і культури спілкування. Навіть за відсутності очікуваного чи бажаного результату, прийнятного для обох сторін, після бесіди у них має лишитися сподівання, що рішення буде знайдене пізніше.

Окремим, хоча й досить поширеним випадком виступає управлінське спілкування. При цьому керівникові з тих чи інших причин часто доводиться відмовляти у проханнях працівників. Культура ж і етика такого спілкування вимагають, щоб навіть відмова була висловлена у такій формі, що залишає приємне враження відвідувача від самої бесіди, щоб в процесі бесіди було підкреслено його гідність та важливі якості як особистості та працівника. Подібні ж колізії часто зустрічаються і в процесі педагогічного спілкування, коли студент не вивчив належним чином матеріал, і викладач змушений ставити йому негативну оцінку.

Узагальнюючи розглянуті міркування, слід підкреслити те особливе місце, яке етичні аспекти посідають у філософії спілкування і які специфічні функції вони виконують в процесі самого спілкування. По-перше, сама етика спілкування не є якимось особливим утворенням, вона є одним із способів застосування норм і вимог загальної етики у специфічній сфері людської взаємодії, якою і є спілкування. По-друге, спілкування одночасно виступає і сферою застосування норм етики і культури його учасників, і засобом їх прояву. По-третє, етика спілкування є важливою умовою ефективності цього спілкування, яке, у свою чергу, виступає середовищем її прояву.

По-четверте, спілкування виконує функцію передачі норм і вимог його культури і етики від їх носія його партнерові по спілкуванню. У цій якості спілкування слід розглядати як важливий засіб пізнання, виховання та соціалізації учасників спілкування і прищеплення їм морально-етичних уявлень, принципів і переконань. Отже, воно слугує й чинником формування їх моральної свідомості. По-п'яте, можливості спілкування в необхідних випадках мають використовуватися і у якості певних морально-етичних санкцій до порушників норм і правил поведінки та взаємовідносин між людьми, в тому числі й культури і етики самого спілкування. По-шосте, культура і етика спілкування виступають ще й потужним чинником духовного розвитку учасників спілкування, збагачення їх духовного світу, формування й упорядкування їх моральних і естетичних цінностей та ідеалів.

Таким чином, феномен міжособистісного спілкування може вважатися ефективним і слугувати визначальною передумовою успішного досягнення своїх цілей тільки у тому разі, коли його учасники свідомо, послідовно та неухильно керуються вимогами його культури й етики. А для цього їм має бути притаманна розвинена моральнісна свідомість. Під цією свідомістю звичайно прийнято розуміти чітку сукупність норм і правил поведінки в суспільстві, спілкування й інших видів відносин між людьми, яка ґрунтується на культурно-історичних традиціях і звичках і регулюється на основі громадської думки. Формою прояву самої ж громадської думки також постає безпосереднє чи опосередковане спілкування. Її дійовість забезпечує те, що моральна свідомість охоплює моральні цінності і моральну відповідальність.

Література

1. Пономарьов О. С. Філософське осмислення конфліктності міжособистісного спілкування / О. С. Пономарьов, Н. В. Підбуцька // Теорія і практика управління соціальними системами. – 2009. – № 2. – С. 21-26.

2. Методологічні основи психології спілкування: Навч. посібн. / С. О. Заветний, С. М. Пазиніч, О. С. Пономарьов, А. О. Харченко. – Харків: Видавець Савчук О. О., 2012. – 232 с.

3. Кримський С. Б. Заклики духовності ХХІ століття [З циклу щоріч. пам'ят. лекцій ім. А. Оленської-Петришин, 2002 р.]. – К.: Вид. дім «КМ Академія», 2003. – 32 с.

4. Табачковський В. Г. Проблема «Я – інший» як осереддя антропологічної рефлексії // Філософія: Світ людини. Курс лекцій: Навч. посібник / В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін. – К.: Либідь, 2003. – С. 157-178.

5. Зізіулас Й. Буття як спілкування. Дослідження особистості і церкви / Йоан Зізіулас / Пер. з англ. – К.: Дух і літера, 2005. – 276 с.

6. Соціальне пізнання: монографія / В. М. Бабаєв, О. С. Пономарьов, С. М. Пазиніч, С. О. Заветний; за заг. ред. О. С. Пономарьова. – Харків: ХНУМГ, 2014. – 320 с.